

AYDINLANMANIN OSMANLI DÜNYASINDAKİ ERKEN ETKİLERİ VE IOANNIS PRINGOS (1725-1789)*

*Hasan ÇOLAK***

Öz: Osmanlı Rum cemaatinin 18. yüzyıl Avrupası ile kurduğu iletişim kanallarının en önemlilerinden biri olan ticarileşme, çoğu zaman milliyetçiliğin entelektüel altyapısının oluştuğu bir safha olarak değerlendirilmektedir. Bu yaklaşıma göre, o dönemde Avrupa’da, değişimi öngören Aydınlanma fikirlerinden haberdar olmaya başlayan Rum tüccarları, Osmanlı düzenine alternatif bir dünya hayal etmeye başlamışlardır. Bu makale bu meseleleri, Teselya’nın yükselen yerleşim yerlerinden biri olan Zagora’dan çıkıp farklı Osmanlı ve Avrupa liman kentlerinde ticaret yaptıktan sonra Amsterdam’a yerleşen, burada biriktirdiği servet ile de Zagora’ya geri dönüp burada bir kütüphane kuran Ioannis Pringos üzerinden incelemektedir. Makale, Aydınlanma fikirlerinin Osmanlı Rumları arasında nüfuz etme biçimlerinin Avrupa’nın olduğu kadar Osmanlı dünyasının dinamikleri de göz önünde tutulduğunda tam anlamıyla kavranabileceği fikrini savunmaktadır. Dolayısıyla, tamamen Avrupa’daki entelektüel hareketlerin etkisi altında olduğu varsayılan Pringos gibi Osmanlı gayrimüslimleri hem Avrupa hem de Osmanlı bağlamlarında incelendiğinde Aydınlanmanın Osmanlı dünyasındaki erken etkilerinin bazı durumlarda son derece sınırlı olduğu görülmektedir.

Anahtar kelimeler: Aydınlanma, Osmanlı Rumları, Zagora, Ioannis Pringos, milliyetçilik.

Early Influences of the Enlightenment in the Ottoman World and Ioannis Pringos (1725-1789)

Abstract: One of the most important channels of interaction with the 18th-century Europe, commercialization of the Ottoman Greek Orthodox community is often regarded as a phase when the intellectual groundwork of nationalism is formed. According to this view, having acquainted themselves with the ideas of the Enlightenment that envisaged a change in Europe, these merchants began to imagine an alternative world to the Ottoman order. This article analyses these issues through Ioannis Pringos, who hailed from the rising Thessalian settlement of Zagora, traded in various Ottoman and European port cities, settled in Amsterdam and with the fortune he accumulated there, he established a library in his native Zagora upon his return. The article puts forward the view that the manners in which the Enlightenment ideas infiltrated among the Ottoman Greek Orthodox can be fully grasped by paying due attention to the dynamics of the Ottoman, as well as the European worlds. Therefore, when those Ottoman non-Muslims who were supposed to be under the exclusive influence of European intellectual movements are analysed in both European and Ottoman contexts, it appears that in some cases early influences of the Enlightenment in the Ottoman world were extremely limited.

Keywords: Enlightenment, Ottoman Greeks, Zagora, Ioannis Pringos, nationalism.

* Makalenin Geliş ve Kabul Tarihi: 10.04.2018 - 31.12.2018

**Dr.Öğr.Üyesi, TOBB Ekonomi ve Teknoloji Üniversitesi, Tarih Bölümü,
h.colak@etu.edu.tr ORCID: 0000-0002-4552-0259

Balkan milliyetçilikleri konusunda dünyadaki sayılı siyaset teorisyenleri arasında yer alan Miroslav Hroch, kısa süre önce yazdığı bir makalesinde, Güneydoğu Avrupa'daki milliyetçiliklerle ilgili olarak bazı önemli tespitlerde bulunmaktadır. Hroch'a göre Rusya, Habsburg ve Osmanlı İmparatorlukları arasında yer alan ve daha sonra Batı Avrupa devletlerinin de doğrudan veya dolaylı etki alanına giren bölgede gerçekten de kendine özgü bir milliyetçilik çeşidi bulunmaktadır (Hroch, 2015). Milliyetçilik, neşet ettiği Batı Avrupa'da üç temel safha sonucunda ortaya çıkmıştır. Hroch'un A safhası olarak adlandırdığı birinci aşamada bir etnik topluluk içerisindeki entelektüeller, kendilerini oluşmaya aday bir milletin temsilcileri olarak görürler ve bu milletin dilsel, kültürel, toplumsal ve tarihsel özellikleri üzerine yazmaya başlarlar. B safhası olarak değerlendirilen ikinci aşamada yeni bir aktivist grup “millî bilinci uyandırmaya” çalışarak daha sonra eğitim ve idarenin aracı olacak, dil temelli bir millî kültürün inşası, kamusal haklar ve kendi kendini idare hakkına erişim ve nihayet “milleti” terki edecek bütünlüklü bir toplumsal yapının oluşumu için çalışırlar. Bu noktada orta sınıf öncü konumdadır. Hroch'un C safhası olarak gördüğü üçüncü ve son safhada ise bu örgütlenme kitlesel bir harekete dönüşür ve bu uğurda mücadele edilir (Hroch, 1985).

Hroch'a göre Güneydoğu Avrupa milliyetçiliklerinin yukarıdaki modele uymayan en temel özelliklerinden biri, çoğu zaman A safhası yaşanmadan B safhasına geçilmesidir. Bir başka deyişle, Güneydoğu Avrupa'da, Batı Avrupa'daki milliyetçiliğin altyapısını oluşturan Aydınlanma benzeri bir düşünsel hareket yaşanmamış, bunun yerine doğrudan bir parçası olunan idareye karşı bir mücadeleye girilmiştir. Nitekim, A aşamasında eksik kalan süreç, çoğu zaman C aşaması ile gelen devletleşme sürecine paralel olarak gerçekleşmiştir (Hroch, 2015). Hroch'un çalışmalarında öne çıkan bir nokta, Yunan milliyetçiliğini, diğer Balkan milliyetçilikleri konusunda yapılan genellemelerin dışında tuttuğunu birçok kez tekrarlamasıdır. Bu durumda, Yunan milliyetçiliğinin A ve B safhaları arasındaki ilişki diğer Balkan milliyetçilik formlarına göre daha kuvvetli olmuştur. Hroch, bu durumun sebepleri arasında şunları saymaktadır: Yunanca yazılı kültürün diğer Balkan dillerinden daha erken bir zamandan itibaren gelişmiş olması, şehir kültürünün gelişmesiyle birlikte eski patriarkal yapının değişmesi, tüccar zümresi sayesinde ekonomik vaziyetin iyileşmesi, matbuat hareketinin daha erken bir dönemde başlaması ve bir tarih yazıcılığı geleneğinin oturmuş olması (Hroch, 2015, ss. 19-21, 23-24). Sayılan bu unsurların birçoğunda zenginleşen tüccar zümresinin etkisi olduğunu varsaymak yanlış olmayacaktır. Aşağıda da açıklanacağı üzere, ticaret, 18. yüzyılda Osmanlı Rumları arasındaki zenginleşmenin en önemli kanallarından biri olarak ortaya çıkmıştır. Yunan dil devriminin önderi olan Adamantios Korais, hayatının en azından bir kısmında Amsterdam'da tüccar olarak çalışmış, Avrupa'daki Aydınlanma hareketinin önemli şahıslarıyla da burada bulunduğu sırada tanışmıştır. İlmî mesaisinin

önemli bir kısmını Yunan klasiklerinin yeniden basımına ayıran Korais, Yunan halkının özgürlüğe erişmesinin klasik dünya ile bağının kurulmasıyla gerçekleşeceğine inanmıştır. Yine Korais gibi birçok tüccar da-ister Osmanlı ister Avrupa topraklarında yaşasınlar-hem şehirli yaşam tarzının öncüleri olmuş hem de geleneksel toplum yapısının dışına çıkmışlardır. Peki, ticaret yoluyla Aydınlanma dünyası ile temasa geçen tüccarların, Hroch'un A safhası olarak bahsettiği kültürel mayalanma sürecinin içini gerçekten dolduracak, yeknesak bir grup teşkil ettiğini söyleyebilir miyiz? Bu aşamada bazı önemli noktaların açıklığa kavuşturulması gerekmektedir. Öncelikle, bazı ayrıksı özellikleri ön plana çıkarmak suretiyle Hroch'un teorisine bir alternatif oluşturmaya çalışmak veya bu teoriyi çürütmeye girişmek gibi büyük amaçlar, bu yazının kapsamının çok ötesindedir. Ayrıca, "Yunan Aydınlanması" (Millas, 2015) diye adlandırılan süreç üzerine yapılmış olan çalışmaların kapsamı da oldukça geniştir (Kitromilides, 2013). Bu açıdan da bu makale, üzerine hiç kalem oynatılmamış bir meseleye değinme iddiasında olmamakla birlikte ağırlıklı olarak, birçok sorunlu okumaya sebep olan Amsterdam'daki Osmanlı Rumları üzerine yoğunlaşarak literatüre katkıda bulunmaya çalışacaktır.

Bu yazının iki temel amacı bulunmaktadır: Aydınlanma fikirlerinin Osmanlı dünyası, özellikle de Osmanlı Rumları arasındaki etkilerini inceleyerek Hroch'un teorisini mikroperspektifte tartışmak ve ikincil literatürde çoğu zaman göz ardı edilen bir unsur olarak Osmanlı Rumları arasındaki Aydınlanma temsilcilerinin sadece bir Avrupa mefhumu olmadığını, aynı zamanda bir "Osmanlı" mefhumunun parçası olarak değerlendirilmesi gerektiğini gösterip meseleyi daha geniş ve gerçekçi bir düzleme yerleştirmek. Özetle, bu makalede Aydınlanmanın yaşandığı dönemde Avrupa ile temas hâlinde olmanın, tüccar tayfasının her bir üyesi için yukarıda bahsedilen tipolojiye uymak anlamına gelmediği gösterilmeye çalışılacaktır. Bu meseleler de 18. yüzyılda Osmanlı ve Avrupa dünyalarında yaşamış, eli kalem tutan bir tüccar olan Zagoralı Ioannis Pringos üzerinden, 18. yüzyıl Avrupa ve Osmanlı dünyası bağlamında incelenecektir.

Aydınlanma ve Osmanlı Rumları

Bilindiği üzere, 18. yüzyılın ikinci yarısından itibaren temelde Fransa'da, ancak aynı zamanda Avrupa'nın birçok yerinde ortaya çıkan Aydınlanma hareketi, özü itibarıyla "*ancien régime*" olarak adlandırılan "eski düzen" in kilise, kraliyet, aristokrasi gibi "ayrıcılık" unsurlarına karşı çıkarak insanlığın "akıl" düzleminde işlemlerini öngörüyordu (Israel, 2014; Çiğdem, 1997; Cevizci, 2002). Bu çerçevede, bilimsel çalışmalar içerisinde akli ön planda tutan doğa bilimleri büyük bir saygınlık kazanıp gelişme gösterirken öte yandan

Aydınlanmanın kanun, toplumsal sözleşme, tolerans¹ gibi temel ilkelerini teşkil edecek kavramlar hakkında birbiri ardına eserler yazılıyordu: Kanunların Ruhu (Montesquieu, 1748), Toplumsal Sözleşme (Rousseau, 1762), ve Tolerans Üzerine Risale (Voltaire, 1763). Bu fikirler, ikincil literatürde de sık sık karşımıza çıktığı üzere, 1789'da gerçekleşecek olan Fransız İhtilali'nin kültürel ve entelektüel temelini oluşturacaktır (Mornet, 1933).

Peki, genelde Osmanlı Müslüman ve gayrimüslimleri, özelde de Osmanlı Rumları bu fikirlerden ne kadar haberdardı ve bu fikirlerin ilgili entelektüeller üzerindeki etkisi ne ölçüdeydi? Peşinen şunu söylemek gerekir ki Aydınlanma, Fransız İhtilali ve sonrasında Napolyon'un bütün Avrupa içerisinde yarattığı etki, kendi aralarındaki bütün sorunlara rağmen, birçok ülkeyi, bu fikirlerin temsil ettiği alternatif düzene karşı hem ayrı ayrı hem de ortak bir şekilde hareket etmeye sevk etmiştir (Lee, 1987, ss. 26-37). Örneğin, 1764 gibi erken bir tarihte Habsburg ordusunda Aydınlanma yazarlarının kitapları da dâhil olmak üzere “tehlikeli” eserlerin yasaklanmasını öngören bir “Eğitim ve Sansür Komisyonu” kurulmuştu. Benzer şekilde, o esnada Viyana'da bulunan Osmanlı elçisi Ebubekir Râtib Efendi bir yandan Rousseau ve Voltaire'in fikirlerinden söz ederken Osmanlı dinî literatüründe de derin boyutları bulunan “küfriyyât” ve “ilhâd” (Ocak, 1998, ss. 6-15) kavramlarını kullanmakta, öte yandan Fransız İhtilali'nin en etkin grubu olan Jakobenlerden, yine Osmanlı siyasi terminolojisini hatırlatırcasına “Franca eşkıyası Yakobenler” diye bahsetmektedir (Yeşil, 2007, s. 290). Aydınlanma döneminin bazı eserlerini Yunancaya çevirmiş bulunan ve daha sonra Yunan Aydınlanmasının ve ihtilalinin fikir babaları arasında yer alacak olan Rigas Velestinlis'in hikâyesi, iki ülke savaştan çıkalı henüz birkaç yıl olmasına rağmen, Osmanlılar ve Habsburglar arasındaki iş birliğini örnekler niteliktedir. Velestinlis Osmanlı Devleti'nin yerine geçecek bir Cumhuriyet ve Yunanlılara belirli ayrıcalıklar tanıyacak bir düzen öngörmektedir. Aşağıda daha ayrıntılı anlatacağımız birkaç eser ile birlikte yeni kurulacak devlet için kaleme aldığı anayasa metninin yaklaşık 3.000 adet nüshasını Viyana'dan Trieste'ye gönderen Velestinlis, kendisi Trieste'ye varmadan Habsburg yöneticileri tarafından Belgrad'da Osmanlı Paşasına teslim edilmiş ve 1798'de öldürülmüştür (Millas, 2015, ss. 79-111).

Bu noktada, Aydınlanma fikirlerinin Osmanlı Rumları arasında oluşturduğu etkinin farklı boyutlarını mercek altına almak yerinde olacaktır. Osmanlı

¹ Batı dillerinde *tolerance*, *toleration* gibi terimlerle ifade edilen tolerans kelimesi günümüz Türkçesine hoşgörü olarak geçmiş olsa da Osmanlı bağlamı için bu kavramı kullanmak anakronik olacaktır. Bu meyanda dile getirilen bazı temel eleştirilere katıldığım için makale boyunca bu kavram için hoşgörü ya da müsamaha kavramları yerine orijinal kelimenin Türkçeleştirilmiş imlası tercih edilmiştir (Çağrı, 2006; Ortaylı, 2007). Kavramın içeriğine ilişkin bir tartışma için bk. Çolak, 2018.

tarihyazıcılığında sıkça tekrarlanan bir nokta, Aydınlanma fikirlerinin, Osmanlı düzeni ile bir karşıtlık teşkil ettiği, dolayısıyla da Avrupalılaştırmanın bir göstergesi olduğudur. Bu yaklaşıma göre, en basit hâliyle, Avrupa fikirlerini benimseyen Osmanlı gayrimüslimleri tamamen “yabancı” bir düzen ile ortaklık yaparak Osmanlı düzenini yıkmaya girişmiştir. Bu gibi sebeplerle de Osmanlı tarihyazımında Aydınlanma temasının nasıl işlendiğine baktığımızda, gayrimüslimlerle ilgili literatürün göz ardı edildiğini ve-Osmanlı devletinin modernleşme serencamının da bir tezahürü olarak-İlgili literatürün neredeyse tamamen devlet ve ıslahat-merkezli olduğunu görürüz. (Karal, 1940, Tunaya, 1960, Berkes, 1975, Kuran, 2015). Yakın zamanlarda yapılan bazı önemli çalışmalar, Osmanlı dünyasında 18. yüzyıl boyunca meydana gelen değişimi anlamak için-gayrimüslimlerin yazdıklarını ister orijinal dillerinde okuyarak² ister diğer kaynaklar üzerinden takip ederek³-Osmanlı Müslümanlarına olduğu kadar Osmanlı gayrimüslimlerine de yoğunlaşmamız gerektiğine işaret etmiştir. Ancak, bu yazının farklı noktalarında da değinileceği üzere, Aydınlanma ile temas hâlinde olan Osmanlı Rumlarını anlamının en önemli yollarından biri de Osmanlı düzenini anlamaktan geçer. Zira, ilgili şahıslar her ne kadar Avrupa ile temas hâlinde olsalar ve Osmanlı düzenine karşı çıksalar da Osmanlı siyasi, iktisadi ve içtimai gerçekliklerinin de bir parçasıdır.

² Kermeli, 17 ve 18. yüzyıl Osmanlı Müslüman ve Ortodoks Hıristiyanlarının, seçkinler seviyesinde, benzer iç ve dış etkilere birbirine yakın tepkiler verdiğini birkaç ayrı örnek üzerinden tartışmıştır. Ahmed el-Akhisârî ile baştercüman Nikolaos Mavrokordatos’un tütün içmek konusundaki benzer yorumlarına değinen Kermeli (2014), bir başka çalışmasında Kyrillos Loukaris’in Ortodoks ilahiyat tartışmalarında takip ettiği Yunanca terminolojiyi, Osmanlı Müslüman âlimleri arasında da sıklıkla tartışılmaya başlanan *tecdîd*, *’örf* ve *’âdet* gibi kavramlar temelinde inceleyerek Osmanlı dünyasındaki Müslüman ve Ortodoksların sergilediği ilginç paralelliklere temas etmiştir. (Kermeli, 2017).

³ Bu duruma en önemli örneği, çalışmalarını Osmanlı dünyasındaki Aydınlanma hareketi üzerine yoğunlaştıran Harun Küçük teşkil etmektedir. Her ne kadar Yunanca kaynaklardan faydalanmamış olsa da kendisinin çalışmaları Osmanlı dünyasındaki fikir hareketlerinin ancak Müslüman ve gayrimüslimler birlikte incelendiğinde anlamlı bir bütün oluşturacağını işaretlerini sunmaktadır (Küçük, 2012). Rhoads Murphey de doğrudan 18. yüzyılda Osmanlı dünyasındaki “Batılılaşmaya” ayırdığı çalışmasında Osmanlıca kaynakların yanı sıra ikincil alan yazını (literatür) da geniş ölçüde kullanarak Osmanlı dünyasındaki Müslüman ve Ortodokslar arasında değişime karşı olan gruplar arasındaki benzerliklere dikkat çekmektedir (Murphey, 1999). Bu noktada, Osmanlı ve dış dünya arasındaki ilişkileri konu edinen çalışmasında, Aydınlanma döneminde Avrupa’da bulunmuş olan Adamantios Korais, Stamatis Petrou, Ha’im Yosef David Azulai, Sason Hai le-Veit Qastiel gibi gayrimüslim Osmanlıların anlatılarını çeviriler yoluyla da olsa eserine dâhil etmiş bulunan Suraiya Faroqhi’yi de zikretmek gerekmektedir (Faroqhi, 2010, ss. 200-203).

17. yüzyıldan 18. yüzyıla doğru giden yolda Avrupa ve Osmanlı düzeninde bazı temel değişimler yaşanmış ve bu değişimler Osmanlı Rum cemaatinin birçok katmanında doğrudan etkili olmuştur. Siyaset çerçevesinden bakacak olursak, devam edegelen savaşlara rağmen diplomasiye çok etkin bir araca dönüştüğü bu dönemde hem diplomasiyi hem de Batı dillerini bilen aktörlere duyulan ihtiyaç artmıştır (Neumann, 2011). Din çerçevesinden baktığımızda, Rumlar da dâhil olmak üzere Osmanlı Hıristiyanları arasında artan bir Katolikleştirme faaliyeti meydana gelmiştir (Frazee, 1983, Heyberger, 2014). Böyle bir ortam içerisinde, Eflak-Boğdan gibi sınır bölgeleri başta olmak üzere Osmanlı Rumlarının merkezî idare nezdinde büyük bir itibar kazanacakları yeni bir Osmanlı düzenine geçilmiştir. Bu düzenin iki temel ayağından ilkinin seküler elitler olarak adlandırılan Fenerliler, ikincisini de patrikhane elitleri diye adlandırabileceğimiz kilise temsilcileri oluşturacaktır (Bayraktar Tellan, 2011, Çolak 2015). Fenerliler, 18. yüzyılın ikinci yarısına geldiğimizde Kapudan Paşa baştercümanlığı, Divan-ı Hümayun baştercümanlığı ve nihayet Eflak ve Boğdan hospodarlığı gibi kilit görevlere gelirken, Katolik-karşıtı bir grubun da etkisiyle Ortodoks Kilisesi bu dönemde aynı zamanda bir “Osmanlı kurumu” olarak merkezileşmeye ve kurumsallaşmaya başlamıştır⁴.

Bu koşullar içerisinde, Aydınlanma fikirlerinin Osmanlı Rumlarına nüfuz etmesi de öncelikli olarak eğitim ve yazı dünyasını elinde bulunduran bu iki ayrıcalıklı grubun üyeleri üzerinden veya aracılığıyla meydana gelmiştir. Bu iki grubun üyelerinin, hem daha geniş Osmanlı toplumu hem de Avrupa ile temas hâlinde oldukları unutulmamalıdır. Özellikle İtalyan şehirlerinde ilahiyat veya tıp eğitimi almış Osmanlı Rumları ile (Küçük, 2012) aynı zamanda Avrupalı elçilerin yanında tercüman olarak çalışan ve aile efradından bazılarını eğitim amacıyla farklı Avrupa üniversitelerine göndermiş bulunan Fenerli aileleri bu çerçevede değerlendirebiliriz⁵. Daha sonra Divan-ı Hümayun baştercümanlığı

⁴ Bu meseleyi, Osmanlı idaresi ile Ortodoks kilisesi arasındaki ilişkilerin kaidelerini oluşturan beratlar üzerinden-söz konusu beratları tıpkıbasım, transkripsiyon ve İngilizce çevirileri ile birlikte okurun dikkatine sunarak-incelemeyi amaçlayan ve Elif Bayraktar Tellan ile birlikte hazırlamakta olduğumuz çalışmanın yakın zaman içerisinde Isis Press tarafından yayımlanması planlanmaktadır.

⁵ Fenerli Karatzas ailesi bu noktada çok ilginç bir perspektif sunmaktadır. 17. yüzyılın sonundan itibaren Hollanda elçilerinin yanında tercüman olarak çalışan bu ailenin mensuplarından Georgios Karatzas’ın Jacobus Colyer’in hizmetinde tercümanlık yaptığı esnada Karatzas ailesinin üç erkek çocuğu, dönemin en önemli tıp profesörü olan Hermann Boerhaave’nın tedrisatından geçmeleri için 1715 yılında Leiden Üniversitesine gönderilmiştir. Bunlardan biri olan Skarlatos (Türkçe İskerlet, Hollandaca Carel, Latince Carolus), daha sonra Hollanda büyükelçisinin baştercümanlığı seviyesine atanan ilk Osmanlı olmuş, 1731 yılında I. Mahmud’un cülusunu beyan etmek üzere Osmanlı elçisinin yanında Hollanda’ya gönderilmiş ve nihayet 1765 yılında Osmanlı idaresince baştercüman olarak atanmıştır (Erdbrink,

yapacak olan Nikolaos Mavrokordatos Roma, Padua ve Bolonya üniversitelerinde eğitim görmüş ve 1718 gibi erken bir tarihte ilerlemeci Avrupa ruhunu yansıtan ve Rumlar arasındaki kültürel yenileşmenin ilk eseri sayılacak olan *Filotheou Parerga* adlı kitabı kaleme almıştır (Mavrokordatos, 1989). Benzer şekilde, Kudüs Rum Patriği Chrysanthos Notaras da Padua ve Paris'te eğitim görmüş ve Avrupa'daki bilimsel ve entelektüel dönüşümü, ortaya çıkan yeni araştırma yöntemlerini en çok yansıtan iki alanda, astronomi ve coğrafya alanlarında eğitim almıştır. Bu alanlarda sadece eserler vermekle kalmayan Notaras, kilise içerisindeki müfredatın güncellenmesi için de çalışmalar yürütmüştür (Camariano-Cioran, 1962, s. 247). Notaras gibi şahısların Osmanlı Rum cemaatinin sınırlarının ötesindeki önemini göz önünde tutmanın gerekliliğini bize hatırlatan bir ayrıntı, kendisinin o dönemin en önemli Osmanlı mütefekkirlerinden Yanyalı Esad Efendi ile astronomi alanında mektuplaşmak suretiyle fikir alışverişinde bulunmasıdır⁶. Ancak unutulmamalıdır ki bu dönemde Osmanlı Rum cemaatinin bazı katmanlarında değişime karşı müthiş bir direnç de vardır. Nitekim 1750'lerde İstanbul Rum Patriği V. Kirillos tarafından Aynoroz'da yeni bir felsefe mektebi kurmakla görevlendirilen Evgenios Voulgaris buradaki keşişler tarafından âdeta erken emekliliğe zorlanmıştır (Murphey, 1999, s. 136).

Değişime açık ve kapalı dinamiklerin bazen bir arada var olduğu, bazen de alenen çatıştığı böyle bir dünyada Aydınlanma ruhunun ilk tezahür biçimlerinden biri, yaşanan dünyaya karşı geliştirilen bir çeşit “toplumsal eleştiri” niteliğinde olmuştur ki bu noktada belki de en önemli kişi İosipos Moisiodax'tır. Yukarıda sayılan isimlerin aksine Osmanlı Rumlarının ayrıcalıklı olmayan bir kesiminden gelen Moisiodax, Aydınlanma düşüncesinin en çok vurgulandığı alanlardan biri olan doğa bilimleri konusunda eğitim almak üzere İtalya'ya gitmeye karar vermiştir. Maddi destek almak ümidiyle İzmir başpiskoposu Neofytos'a başvurduğunda aldığı cevap bu dönemin gelenekçi grupları arasında, var olan değişime karşı direnci son derece canlı bir şekilde açığa vurmaktadır. O esnada Moisiodax'ın İzmir Evanjelik Mektebinden hocası olan İthakalı Ierotheos Dendrinos şu ifadeleri kullanmıştır: “Frenklerin memleketine eğitim almaya gidenlerin hepsi dinsizdir ve bunlar geri döndüklerinde diğerlerini de dinsizliğe sevk etmektedirler.” (Kitromilides, 1992, ss. 22-23).

1977, ss. 129-133). Başbakanlık Osmanlı Arşivindeki kayıtlarda da Hollanda elçiliğindeki tercümanlık kadrolarında Karatza ailesinin mensuplarına sıkça rastlanır (BOA.A.DVN.DVE.d.22/1; 236 ve 248).

⁶ Bu mesele en son Küçük tarafından incelenmiştir (2013). Ancak, kendisi Yunanca literatüre hâkim olmaması sebebiyle Notaras ve Esad Efendi arasındaki Yunanca mektuplaşmadan faydalanma imkânına sahip olamamıştır (Stathi, 1986).

Kilise adamları ile Fenerliler arasında, 18. yüzyılın başından itibaren yeni bir grup katılmaya başlamıştır: bölgesel ve uluslararası ticarete artan bir etkinlik sergileyerek hızlı bir şekilde zenginleşen ve bu zenginliği kuşaktan kuşağa aktarmaya başlayan bir tüccar zümresi. Bu tüccarların bir kısmı yüzyıl boyunca belirli bir Avrupa devletinin himayesinde ve ilgili devletin tüccarlarının müste'men olarak faydalandıkları imtiyazlardan yararlanmak suretiyle iç ve dış ticarete önemli bir konum edinmeye başladılar (Bağış, 1983, ss. 17-70; Stoianovich, 1960). Dahası, bu tüccarlardan bazıları Avrupa'da ürün alışverişi yaptıkları şehirlere yerleşerek çoğu zaman Avrupalı tüccarların çıkarlarını da tehdit ettiler ve farklı devletlere karşı farklı stratejiler takip ederek (Çolak, 2017) artan Osmanlı-Avrupa ticaretinden en çok kâr edenler arasında girdiler (Kadı, 2012). Böylelikle, yüzyıl boyunca, İstanbul, İzmir, Selânik, Halep, İskenderiye gibi Osmanlı şehirlerine ek olarak İtalyan liman şehirleri, Marsilya, Trieste, Amsterdam, Londra, Manchester, Minorka, Antwerp, Taganrog, Odessa gibi liman şehirleri ve Viyana, St. Petersburg, Leipzig gibi kara şehirlerini kapsayan geniş bir ticaret ağı oluşturdular (Harlaftis, 2005).

Uzunca bir süre boyunca bu tüccarlar Aydınlanma fikirlerinin temsilcisi ve Avrupa'nın iş birlikçileri hatta kompradorları olarak kabul gördüler (Lewis, 1961, s. 448). Bu genel kanağa iki temel eleştiri hem Yunan çalışmaları hem de Osmanlı çalışmaları içerisinde aşağı yukarı aynı yıllarda geldi. Richard Clogg, ilgili tüccarların Yunan Aydınlanması ve İhtilaline olan katkılarının önemli bir kısmının Aydınlanma fikirlerini temsil etmektense ziyade, bu fikirlerin yayılmasına taşıyıcı olarak katkı sağladıklarını iddia etmiştir (Clogg, 1981). Benzer şekilde, aynı yıllarda, Reşat Kasaba, Osmanlı gayrimüslim tüccarları ile Avrupalı tüccarların çıkarları arasında bir paralellikten çok çatışma olduğunu Batı Anadolu örneği üzerinden savunmuştur (Kasaba, 1988, ss. 215-228). Birbirinden bağımsız bir şekilde benzer argümanları kullanan bu iki örneği hatırlatırcasına hem Yunan hem de Osmanlı çalışmaları çerçevesinde, geçtiğimiz yıllarda Clogg ve Kasaba'nın görüşlerini destekler nitelikte araştırmalar ortaya konmuştur. Yunanistan'da artık kurumsal bir nitelik dahi kazanmaya başlayan diaspora çalışmaları, milliyetçi tarihyazıcılığın bir alternatif olarak ortaya çıkmış ve Avrupa ile temas hâlindeki Rum tüccarları-Yunan bağımsızlık mücadelesine olan katkılarının varlığı ya da yokluğu üzerinden değil-tamamen kendi varlıkları üzerinden incelemeye başlamıştır (Korma, 2017). Buna mukabil, bazı Osmanlı tarihçileri de Osmanlı ve Hollanda kaynaklarına dayanarak yaptıkları araştırmalarda bu iki ülke arasında ticaret yapan Hollandalı tüccarlar ile Osmanlı Rum ve Ermeni tüccarlarının çıkar çatışması nedeniyle çoğu zaman birbirleriyle mücadele ettikleri sonucuna varmıştır (Van den Boogert, 2014; Kadı, 2012). Bu genel bağlamdan sonra, yazının geri kalanı Osmanlı topraklarından Avrupa'nın farklı ülkelerine ticaret maksadıyla giden, Aydınlanma hareketinin en güçlü olduğu yıllarda ticaret

yapmanın yanı sıra yazım faaliyetlerinde de bulunan bir tüccar üzerinden Hroch'un millet oluşumuna dair fikirlerini tartışacaktır.

Aydınlanma ve Zagoralı Ioannis Pringos

Aydınlanmanın Osmanlı Rumları arasındaki erken etkilerini Zagoralı Ioannis Pringos üzerinden tartışmaya geçmeden önce Zagora ve Pringos hakkında bazı temel bilgileri paylaşmak faydalı olacaktır. Yunan yarımadasının Teselya bölgesinde, antik Pelion/Pilio ile çağdaş Volos yerleşim yerlerine yakın bir noktada bulunan Zagora, dağlık bir bölgede yer almakla birlikte Chorefto limanına da yakın bir mesafededir. Zagora, bölgede bulunan ağaçların gemi yapımına müsait olması sebebiyle, "Zagora gemileri" olarak bilinen gemileri ile bazı halk şarkılarına da konu olacak kadar ünlüdür (Kapaniaris ve Tsoukas, 2015). 17-18. yüzyıllarda Akdeniz ticaretinin önemli bir kısmını elinde bulunduran Sakızlı Rum tüccarların da etkinlik sahasında yer alan Zagora'nın pek çok büyük Osmanlı kenti ile ticari bağlantısı bulunması sebebiyle İstanbul, İzmir, İskenderiye gibi liman kentlerinde Zagoralı tüccarların faaliyet gösterdiğinden haberdarız (Petmezas, 1989, ss. 638-642). Bölgede artan zenginlikten ötürü, bu dönemde bölge insanı Osmanlı Rum cemaatinin farklı seviyelerinde de temsil edilmektedir. Örneğin 18. yüzyılda bir İstanbul bir de Kudüs patriği Zagora'dan çıkarken, yine aynı dönemde beş Zagoralı ruhaninin de kilise hiyerarşisinin başpiskoposluk, piskoposluk, metropolitlik gibi üst kademelerinde görev yaptığını biliyoruz (Diamantakos, 2007).

İşte böylesi bir yerde 1725 yılında doğan Ioannis Pringos yetim bir çocuk olarak 15 yaşlarındayken Zagora'yı terk ederek iki yıl kadar İskenderiye'de ticaret yaptıktan sonra dönemin önemli ticaret merkezlerinden Venedik'e gidecektir. Ticari faaliyetlerini 1742-1751 yılları arasında Venedik'te yürüten ve buradayken muhtemelen Yunan harflerinden önce Latin harfleriyle okuma yazmayı öğrenen Pringos, daha sonra İzmir'e yerleşecek ve 1755 yılına kadar burada kalacaktır. O dönemde İzmir ve Venedik'teki birçok Rum tüccarın yaptığı gibi 1755'te dünya ticaretinin yeni cazibe merkezi olan Amsterdam'a yerleşip, burada kaldığı yaklaşık yirmi bir yıl boyunca büyük bir servet ve kütüphane oluşturduktan sonra 1776 yılında Zagora'ya geri dönecektir. (Skouvaras, 1964, ss. 210-213). Bu esnada, Amsterdam'da kayıtlı sakin⁷

⁷ İlgili dönemde, Osmanlı'daki gibi, Hollanda Cumhuriyeti'nde de bir vatandaşlık kanunu bulunmuyordu. Bu ülkede yaşayan kişilerin sahip olduğu haklara erişim için yabancılar oturduğu Hollanda şehirlerinin belediyesine belli bir meblağ ödemek suretiyle sakin veya orijinal ifadesiyle "burger" olarak başvuruyorlardı (Kuijpers ve Prak, 2002). Amsterdam'da "burger" statüsüne erişen bazı diğer önemli Rumlar Dimitrios Kouletos, Antonios Zingrilaras ve Adamantios Korais'tir (Slot ve Koster, 2007, s. 77).

olmasına dayanarak Hollanda vatandaşı olarak tanınmak için başvuru yapacak, ancak bu başvurusu İstanbul'daki Hollanda otoritelerince reddedilecektir (Van den Boogert, 2006, s. 133). Pringos, hayata gözlerini yumacağı 1789 yılına kadar Zagora'da kalacaktır (Skouvaras, 1964, ss. 323-325). İkincil literatürde zaman zaman karşımıza çıkan Pringos'un en çok göze çarpan icraatı bu küçük yerleşim merkezinde, o zamanlar "ellinomouseion" olarak bilinen bir kütüphane kurmak olacaktır (Diamantakos, 2010, ss. 42-53). Nitekim daha sonra Yunan Aydınlanmasının tarihi içerisinde çok mutena bir konuma yerleşecek olan, yukarıda belirtildiği üzere Aydınlanmacı fikirler temelinde Osmanlı dünyasında yazılmış ilk anayasa örneklerinden birini kaleme alan ve nihayetinde de Osmanlı idaresince öldürülen Rigas Velestinlis, bir müddet boyunca Pringos'un kurduğu bu kütüphanede çalışacaktır (Skouvaras, 1964, s. 16). Bu gibi bilgiler birçok araştırmacıyı Pringos gibi tüccarları Yunan milliyetçiliğine giden yolda, Hroch'un A safhasında sözünü ettiği entelektüeller arasında değerlendirmeye sevk etmiştir. Yunan Marksist tarihyazıcılığının kurucusu olarak görebileceğimiz ve kendisi de Zagoralı olan Kordatos, Pringos örneğinde "Romaik burjuvazinin" bir önderini görmüştür ki Kordatos'a göre bu burjuvazi, dönemin milliyetçiliğini anlamamız için vazgeçilmez bir kaynak teşkil eder (Kordatos, 1945, ss. 7-28). Benzer bir şekilde Stavrianos da Pringos gibi tüccarların "Batı ile münasebetlerinden ötürü" radikal bir zihniyete sahip olduklarını ve Balkanlardaki milliyetçiliğin gelişimine katkıda bulduklarını savunmaktadır (Stavrianos, 1967, s. 342-343). Tüccarların Aydınlanma fikirlerinin temsilcileri arasında olduğuna dair görüşün birçok açıdan ciddi eleştirilere maruz kaldığına yukarıda değinilmişti. Peki Zagoralı Ioannis Pringos'u bu iki kutup arasında nereye yerleştirebiliriz?

Yukarıdan da anlaşılacağı üzere Pringos ile ilgili yazılanlarda çoğunlukla kendisinin Avrupa'daki yayın âlemini takip etmesi, burada topladığı kitaplar ile Zagora'da bir kütüphane kurması gibi, Aydınlanma döneminin burjuva tipolojisi çerçevesinde değerlendirilebilecek özelliklerine yoğunlaştığı görülmektedir. Ancak burada asıl gerekli olan, Pringos'un bu faaliyetler dışında yaptıklarını da hesaba katarak ortaya daha bütüncül bir analiz koymaktır. Pringos'un faaliyetleri, ancak hem Aydınlanma düşünürleri hem de Aydınlanmanın Osmanlı Rumları arasındaki temsilcileri ile karşılaştırılırsa daha sağlıklı bir sonuca ulaşılabilir. Bu karşılaştırmaları hem Avrupa hem de Osmanlı Rum dünyası içerisinde "eski düzenden" kopuşu ifade eden iki çerçevede değerlendirmek mümkündür: kilise, kraliyet, aristokrasi gibi "ayrıcılık" gruplara karşı tutum ve kanun, tolerans ve akli dogmatik yaklaşımlara tercih eden tutum.

Yukarıda kısaca değinildiği üzere Aydınlanma filozofları "ayrıcılık" olarak gördükleri gruplara karşı mesafeli bir yaklaşım sergilemişlerdir. Nitekim 1789'daki Fransız İhtilali ile de bu ayrıcalıklı gruplara karşı mücadele edilerek

kilisenin mallarının önemli bir kısmı müsadere edilmiş, kraliyet kaldırılmış ve aristokrasinin gücü sınırlandırılmıştır. Her ne kadar tekil bir okuma takip edilerek Fransa veya Avrupa içindeki diğer Aydınlanma hareketleri ile bunların Osmanlı Rumları arasındaki etkilerini kıyaslamak tamamen doğru olmasa ve “ayrıcılık” gruplar farklılık arz etse de bazı temel özellikler Osmanlı Rumları arasındaki Aydınlanma temsilcilerinde de gözlemlenmektedir. Buna en iyi örneği 1772-1778 yılları arasında Amsterdam’da ticaret yapan ve daha sonra Yunan dil devriminin öncüsü olarak anılan Adamantios Korais’te görebiliriz. Korais Osmanlı dünyasında ayrıcalıklı olarak gördüğü grupların tamamına karşı eşit mesafededir. Barbarlıkla eş tuttuğu Osmanlı idaresinin yanı sıra “keşişâne bir barbarlık” olarak adlandırdığı ve Osmanlı idaresinin kurduğu düzeni temsil eden Ortodoks Kilisesi ile Fenerlilere karşı da son derece eleştirel bir yaklaşım sergilemektedir. Nitekim çok sonraları, Yunan milliyetçiliğini telin edecek ve Osmanlı idaresinin Rumlar için “Tanrının bir lütfu” olduğunu yazacak olan İstanbul patriğinin kaleme aldığı “Pederlik Öğretisi”ne karşı en güçlü tepkiyi de Fransız Aydınlanma ve İhtilal düşüncesinin temel ilkelerini barındırır bir şekilde, Paris’ten yazdığı “Kardeşlik Öğretisi” ile yine Korais verecektir (Millas, 2015, ss. 263-273 ve ss. 273-293). Korais gibi entelektüeller din mefhumuna yaklaşımları ile çoğu zaman geleneksel Ortodoks çevrelerde en azından bir “rahatsızlık hissi” uyandırmışlardır (Kitromilides, 2010, s. 27).

Kilise içerisinden olup da Aydınlanma düşüncesini yakından bilen Iosipos Moisioudax gibi entelektüeller bile daha sınırlı bir boyutta da olsa Osmanlı Rum dünyasındaki kurumlara karşı birkaç kelam etmişlerdir. Pringos’un faaliyetleri ile yazdıklarına baktığımızda ise geleneksel yapı ile kurduğu ilişkinin-aşağıda daha ayrıntılı bir şekilde tartışılacak olan Osmanlı idaresi hakkındaki fikirleri bir kenara bırakılacak olursa-çatışmacı olmak şöyle dursun, tam tersine son derece iç içe geçmiş bir mahiyet arz ettiğini görmekteyiz. Öncelikle, Pringos’un kilise ile hem itikadî hem kurumsal hem de bireysel ölçekte çok sıkı bir ilişkisi olduğunu söylemek gerekir. Henüz Amsterdam’da bulunduğu esnada bu şehirde bir Ortodoks kilisesinin kurulmasında etkin bir rol almıştır. Kilisenin kurulması için gerekli maddi imkân Hollanda’nın o zamanki Batavia kolonisinde ticaret yapan iki Rum tüccarın miraslarının bir kısmı ile sağlanmıştı. Birkaç yıl sonra kilise Rum ve Rusların ortak kullanım ve mülkiyetine geçirildiğinde de Rum tarafı adına noterde imzası olan kişi Pringos’tan başkası olmamıştı⁸.

⁸ Van Schaik, 1956, s. 241, Amsterdam Belediye Arşivi, 5062: 140. Günümüzde Endonezya topraklarının bir kısmını kapsayan Batavia’da ticaret yapan iki ortak tüccarın adları Dimitrios Papathanasis ve Konstantinos Mavroudoglou’dur. Bu tüccarlardan ikincisi vefat edince Papathanasis iki ortağın miraslarının Filibe’deki ailelerine gönderilmesini istemiştir. Papathanasis’in ölümü ile de ilgili miras Hollanda’nın Batavia kolonisinde, (bilinen) bir varisi olmayanların miraslarıyla

Amsterdam'daki Ortodoks kilisesi 1764 yılında kapılarını ibadete açtığında kiliseye atanan ilk papaz bir başka Zagoralı, Anthimos olmuştur (Skouvaras, 1964, s. 102). Anthimos'un papazlık makamında, Pringos'un da Zagora'ya dönmüş bulunduğu 1773 yılında meydana gelen bir olay Korais ve Pringos'un dinî meseleler konusunda kıyaslanmasını mümkün kılacak bir çerçeve sunmaktadır. Korais'in yanında çalışan ve Korais ailesinin de pay sahibi olduğu şirketin büyük ortağı Stathis Thomas'ın temsilcisi sıfatıyla Korais ile aynı evi paylaşarak kendisiyle şirketin Amsterdam'daki işlerini yürüten Stamatis Petrou, Thomas'a yazdığı mektuplarda çoğu zaman Korais'in kiliseye gitmediğinden yakınmaktadır (Çolak, 2016). Yine bu mektuplardan birinde Korais'in Lutheran bir Protestan olan Hollandalı sevgilisi ile Ortodoks kilisesi yerine sürekli operaya gitmesinden, sevgilisiyle evde sürekli yalnız kalmasından şikâyet ettikten sonra o esnada Amsterdam'da bulunmayan Pringos'tan iki adet mektup aldığını yazar. Görünüşe göre bu durumdan Pringos da şikâyetçidir ve Petrou'ya, doğrudan Korais'in babasına mektup yazmasını tavsiye etmektedir (Petrou, 1976, s. 25).

Pringos Amsterdam'daki bu olaylara müdahale ettiği zamanlarda Zagora'daki kilise ileri gelenleri ile sıcak ilişkiler kurmuş durumdaydı ve ilerleyen yıllarda bu ilişkileri daha da sıkılaştıracak faaliyetlere girişecekti. Zagora'da kurduğu kütüphaneyi, henüz Amsterdam'dayken 1757 yılından itibaren para göndermeye ve 1762'den itibaren kitaplarını peyderpey iletmeye başladığı sabık İstanbul Patriği Kallinikos ile birlikte kurmuştur. Yine, 1776 yılında, 51 yaşındayken Zagora'ya döndüğünde yaptığı ilk işlerden biri sabık patrik Kallinikos'un 17-18 yaşlarındaki yeğeni Ekaterina ile evlenmek olmuştur. Çiftin nikâhını da bir yaz günü, Kallinikos'un küçük kardeşi, Dimitriada başpiskoposu olan ve yaz aylarını Zagora'da geçiren Grigorios kıymıştı (Skouvaras, 1964, s. 37; Diamantakos, 2007, s. 27). Aradaki yaş farkı bir yana bu evliliği ilgi çekici kılan nokta, söz konusu evliliğin bir güç ittifakı olduğunu doğrularcasına Ekaterina'nın evlilikten sonra dayısı Kallinikos'un yanında kalarak kendisinin bakımı ile ilgilenmeye devam etmesidir (Skouvaras, 1964, ss. 216-217). Özetleyecek olursak, Pringos'un yaşamına göz attığımızda kendisinin Osmanlı Rumlarının geleneksel yapısı ile sorunu olduğunu düşünmek âdeta imkânsızdır. Peki, Aydınlanma etkilerini Pringos'un yazın dünyasındaki faaliyetlerinde bulmamız mümkün müdür?

Peşinen söylemek gerekir ki Pringos'u sadece kitap satın alıp kütüphane kuran bir eğitim hamisi olarak değerlendirip tartışmanın dışına itmek yanıltıcı olacaktır. Zira bilindiği kadarıyla, kendisi en az iki eserin basımını yapmış,

ilgilenen birim olan Weeskamer tarafından Amsterdam'a gönderilmiştir. Hollanda Millî Arşivi (Nationaal Archief, Lahey): NA.1.04.18.01.9743; 335, 430.

mektup külliyyatının⁹ yanı sıra en az üç eser kaleme almıştır. Pringos'un basımını yaptığı eserlere bakacak olursak iki eserin de dinsel meseleleri ele aldığı söyleyebiliriz. 1760 yılında yayımladığı, Ilias Miniatis'in "Petra Skandalou" (Skandalın Başlangıcı) adlı eser Katolik ve Ortodoks Kiliseleri arasındaki ayrılığın tarihî örneklerinden birini teşkil eden ve Roma ile Konstantinopolis kiliselerinin birbirlerinin otoritesini tanımadığı dört yıllık dönemde meydana gelen Fotios Skizmasını (863-867) konu almaktadır. Klasik Bizans-Ortodoks tarihinin en temel dinî konularından biri ile ilgili olan bu eser dışında, Pringos 1767 senesinde Ortodoks Kilisesi içerisinde değişimi öngören ve zamanın en önemli âlimlerinden biri olan Evgenios Voulgaris'in de bir eserini yayımlamıştır. Ancak bu eser, Voulgaris'in kilise içerisinde pek de başarılı olamadığı değişim mücadelesini yansıtan; mantık, felsefe, tolerans gibi Aydınlanma düşüncesini hatırlatan alanlarda kaleme aldığı eserler değil Ortodoks itikadı üzerine yazdığı eser olmuştur¹⁰. Pringos'un bu eserin başına yazdıklarından da Voulgaris'in eserine nasıl dinî bir hissiyatla yaklaştığı ortaya çıkmaktadır: "sadece ismen değil, icraatımızla da Hıristiyan olmamız için", "hayvanlar gibi değil Hıristiyanlar olarak yaşamamız için" (Skouvaras, 1964, s. 160).

Pringos'un kendi kaleme aldığı eserlere bakınca da durum büyük bir farklılık arz etmez. Kendisinin Tarihî Zagora Belediye Kütüphanesinde 123-126 ve 131 numaralarda kayıtlı bulunan en kapsamlı ve herhangi bir başlık taşımayan eseri 1768-1774 Osmanlı-Rus Savaşını konu alırken 127 numaralı yazma ise genelde Amsterdam'daki Rum tüccar cemaati, özelde de Amsterdam'daki Ortodoks kilisesinin kurulması gibi konularla ilgili olup ikincil literatürde "Amsterdam Kroniği" olarak bilinmektedir. 128 numarada kayıtlı olan yazma ise "Christianiki Didaskalia" (Hıristiyanlık Öğretisi) adını taşımaktadır. Adlarından da anlaşılacağı üzere, bu eserlerin fikrî zemininin oluşumunda Aydınlanmanın değil, geleneksel Ortodoks düşünce pratiğinin etkisinin olduğu açıktır. Yazıların içeriğine baktığımızda Pringos'un bazı Fransız Aydınlanma yazarlarından haberdar olduğunu görmekteyiz. Bunlardan biri Voltaire'dir. Voltaire'den bahsederken belirtmek gerekir ki diğer bazı Aydınlanma düşünürleri gibi Voltaire de Osmanlı idaresini eski dünya düzeninin bir kalıntısı olarak görmektedir ve eserlerinin belli noktalarında Türk karşıtlığını barındıran ifadelere yer vermektedir. Ancak, birçok yerde de Osmanlı idaresinin gayrimüslim tebaasına karşı tutumunu Avrupa'da oluşmasını istediği toleranslı yapıya örnek olarak göstermektedir. İkinci olarak, Voltaire toleransın esaslarını sıralarken "Türlere bile" toleranslı davranmanın gerekliliğini vurgulamaktadır. Voltaire'in tolerans üzerine yazdığı risalede yaptığı şu gözlemler-tarihsel

⁹ Tarihî Zagora Belediye Kütüphanesi: No. 130.

¹⁰ Bu iki eser de şurada yer almaktadır: Tarihî Zagora Belediye Kütüphanesi: No. 418.

gerçekliği bir kenara bırakılıp retorik açıdan bile değerlendirilse-dikkate değerdir: “Büyük Efendi yirmi farklı dinin mensuplarını barış içerisinde idare etmektedir; iki yüz binden fazla Rum (Greco) İstanbul’un surları içinde rahatsız edilmeksizin yaşarlar; Rum Patriğini bizzat Müftü atar ve imparatora sunar; aynı zamanda bir Latin patriğinin ikametine de müsaade eder.” (Voltaire, 1763, ss. 21-22). Bu noktalardan en azından bir kısmı Yunan Aydınlanma figürlerinden bazılarının eserlerine yansımaktadır. Örneğin bir süre Pringos’un kurduğu kütüphanede de çalışmış bulunan Rigas Velestinlis, 1797’de ihtilal ilan ettiği eserinde “din üzerinden hiçbir ayırım yapmaksızın bütün Hıristiyan ve Türklerden bahsetmekte, bunu da hepsinin aynı Tanrı’nın yarattığı insanlar olmaları” temeline dayandırmaktadır (Clogg, 1976, s. 49). Ayrıca Osmanlı idaresine karşı isyanından ötürü örnek olarak gösterdiği kimselerden biri de Velestinlis ile kişisel dostluğu da bulunan, Vidin bölgesinin güçlü ayarı Pazvantoğlu Osman’dan başkası değildir (Millas, 2015, s. 237; Gradeva, 2006, 136-137). Yine aynı yıl kaleme aldığı ve 1793 ve 1795 Fransız Anayasa metinlerinin etkilerinin açıkça görüldüğü, insan haklarına dair eserinin 3. maddesinde Hıristiyan olsun Türk olsun, bütün insanların eşit olduğunu yazmaktadır (Clogg, 1976, s. 151). Yine aynı eserin 7. maddesinde Hıristiyanlık, İslam, Yahudilik ve diğer bütün dinlerin özgürce yaşaması gerektiğini ifade etmektedir (Clogg, 1976, s. 152). Aynı yıl kaleme aldığı “Anayasa” metni içerisindeki birçok madde de-her ne kadar Yunan unsurlara öncelik verildiği metnin neredeyse tamamında görülse de-“Türkler” de dâhil olmak üzere her grubun özgürce yaşama hakkına sahip olduğunu vurgulamaktadır (örneğin, 1., 2., 7., 122. maddeler)¹¹. Aydınlanma düşüncesinin tolerans temasının Pringos üzerinde ne gibi bir etkisi olduğuna baktığımızda Voltaire’in “Türlere bile” toleranslı olunması gerektiğine dair fikirleri yerine bambaşka bir görüş buluruz: “[Voltaire] Avrupa’nın bütün hükümdarlarının Türkleri Avrupa’dan çıkarmak üzere birleşmeye hakları olduğunu söylemektedir.” (Skouvaras, 1964, s. 188). Pringos’un, Voltaire’in fikirlerine hangi yazılı veya sözlü kaynaklardan ulaştığını tespit etmek daha kapsamlı bir çalışmayı gerektirmektedir. Ancak, Pringos’un Zagora’da kurduğu kütüphanenin eski kataloglarına baktığımızda burada Voltaire’in sadece bir kitabının, “Essai historique et critique sur les dissensions des églises de Pologne” adlı eserinin Voulgaris tarafından yapılmış Yunanca çevirisinin bulunduğunu görürüz (Mackridge, 2009, s. 84). Ancak bu nüsha da kütüphaneye Pringos tarafından değil, kütüphanenin diğer bağışçısı sabık İstanbul patriği Kallinikos tarafından armağan edilmiştir (Skouvaras, 1964, ss. 316-318).

¹¹ Kısmî İngilizce çeviri için bk. Clogg, 1976, ss. 157-162. Metnin tamamının Türkçe çevirisi için bk. Millas, 2015, ss. 248-262.

Dönemin Aydınlanma düşüncesi ile temas hâlindeki Rum fikir adamlarının din hakkındaki düşünsel altyapılarının Pringos üzerinde çok büyük bir etkisi olduğunu söylemek de bir o kadar güçtür. Başka araştırmacıların da değindiği üzere, Pringos eserlerinde Aydınlanmanın öngördüğü “akıl merkezli” düşünce pratiğinin aksine Bizans İmparatoru Leo’nun veya seydlerin kehanetleri gibi unsurları rahatlıkla kullanabilmektedir. Bir noktada, Leo’nun kehaneti sonucu Osmanlı idaresinin sonunun geldiğini-üstelik İstanbul’un fethini 1454 olarak yazmak suretiyle-hesaplarken diğer bir yerde de aynı duruma işaret ederken İslamî kehanetlerden rahatlıkla faydalanmaktadır (Clogg, 1976, s. 43). Dolayısıyla, Pringos’un düşünce pratiğinde Avrupa’da yaşanan Aydınlanmacı ruhun etkisinin çok fazla olmadığını söylemek mümkündür.

Sonuç

Hroch’un Yunan milliyetçiliği üzerine söylediklerine geri dönecek olursak, hızla zenginleşen ve Avrupa dünyası ile daha yakın temas kanallarına sahip olan Osmanlı Rumlarının teşkil ettiği tüccar zümresinin gerçekten de önemli bir momentum yarattığını söyleyebiliriz. Korais’in de daha sonraları ifade edeceği üzere, Rum tüccarlar, hâlihazırda ticaretini yaptıkları kıyafet, metal ve Avrupa sanayiinin diğer mamullerinin yanı sıra kitap ve bilgi de ithal etmeye başlamışlardı. Ancak tüccarların eriştiği bu yeni konumun getirdiği imkânları, Hroch’un A safhası çerçevesinde bahsettiği entelektüel faaliyetler içerisinde değerlendirmek en iyi ihtimalle aceleci olmak anlamına gelmektedir. Meseleyi Pringos örneği üzerinden değerlendirecek olursak kendisi Avrupa-Osmanlı ticaretinin artan hacmi sayesinde önemli bir servet biriktirmesi, hem kütüphane kurmak hem diğer mütefekkirlerin eserlerini yayımlamak hem de yeni eserler kaleme almak suretiyle kazandığı bu serveti Yunanca yazılı kültürün gelişmesine adanması gibi yollarla Hroch’un A safhasına ilişkin söyledikleriyle uyum sağlamaktadır.

Bir adım daha öteye gidip Pringos’un diğer icraatlarına ve yayın âlemindeki faaliyetlerinin içeriğine baktığımızda Osmanlı idaresinin Rum cemaati sathında oluşturduğu düzene karşı koymak bir yana tam tersine bu düzen içerisinde kendisine daha sağlam bir konum oluşturmaya çalıştığını görmekteyiz. Pringos, Osmanlı topraklarına geri döndüğünde eski şehirli kültüre sahip olmak suretiyle patriarkal düzene karşı koymak yerine, artan önemine rağmen hâlâ küçük bir yerleşim yeri olan Zagora’nın önemli şahıslarından biri olan sabık İstanbul patriği Kallinikos ile güç ittifakı oluşturarak Osmanlı idaresinin öngördüğü kilise merkezli düzenin bir parçası olmayı seçmiştir. Üstelik bunu yaparken takip ettiği yollardan biri de Kallinikos’un yeğeni ile apaçık bir şekilde göstermelik olduğu anlaşılabilir bir evlilik yapmak gibi patriarkal bir yol olmuştur. Pringos’un yayınladığı ve kaleme aldığı eserlerde de Avrupa’daki Aydınlanma

düşünce pratiğinin izlerini görmemiz âdeta imkânsızdır. Hem yayımladığı hem kaleme aldığı eserlerde Aydınlanma düşüncesinin Batı Avrupa ve Osmanlı Rumları arasındaki temsilcilerinin zaman zaman çok ciddi bir şekilde eleştiriye tabi tuttuğu din temasının en başta yer alması bir tarafa, yaklaşım olarak da adı geçen Aydınlanma temsilcilerinin dinî meselelere yaklaşımının etkileri de yok denecek kadar azdır. Tam tersine, Pringos hem kaynakları hem de düşünce biçimi olarak açık bir şekilde Bizans ve gelenekçi Ortodoks düşünce pratiğini takip etmekte ve bu uğurda yeri geldiğinde Osmanlı Müslümanları arasındaki kehanetler gibi unsurları da rahatlıkla kullanabilmektedir.

Özetleyecek olursak, Aydınlanma döneminde Avrupa'da bulunmuş ve yazılı kültürün sıradan bir parçası olmanın ötesine geçmiş, Pringos gibi Osmanlı Rumlarını, bu şahısların yeknesak bir bütünün parçaları olduklarını varsayarak Hroch'un A safhası olarak değerlendirdiği çerçeveye yerleştirmek güçtür. Bu meyanda, Yunan Aydınlanmasından Avrupa olduğu kadar bir Osmanlı mefhumu olarak da bahsetmek icap eder. Osmanlı gayrimüslimleri ile Müslümanlarının Aydınlanma deneyimlerinin-ontolojik olarak farklı olduklarını peşinen kabul ederek-farklı dinî cemaatlere mensup oldukları için birbirlerinden bağımsız olarak veya en iyi ihtimalle mukayeseli olarak incelenmeleri, Osmanlı dünyasındaki çeşitli unsurların iç içe geçmiş vaziyetine haksızlık etmek anlamına gelecektir.

Kaynakça

Yayınlanmamış Belge ve Yazmalar

- Amsterdam Belediye Arşivi (Gemeente Archief), Amsterdam: GA.5062: 140.
Başbakanlık Osmanlı Arşivi, İstanbul: BOA.A.DVN.DVE.d.22/1; 236 ve 248.
Hollanda Millî Arşivi (Nationaal Archief), Lahey: NA.1.04.18.01.9743.
Tarihî Zagora Belediye Kütüphanesi (Δημόσια Ιστορική Βιβλιοθήκη Ζαγοράς), Pilio:
123-128, 130, 131, 418.

Yayınlanmış Eserler

- Bağış, A. İ. (1983). *Osmanlı Ticaretinde Gayrimüslimler: Kapitülasyonlar - Avrupa Tüccarları - Beratlı Tüccarlar - Hayriye Tüccarları (1750-1839)*. Ankara: Turhan.
- Bayraktar Tellan, E. (2011). *The Patriarch and the Sultan: The Struggle for Authority and the Quest for Order in the Eighteenth-century Ottoman Empire* (Basılmamış doktora tezi). Bilkent Üniversitesi, Ankara.
- Berkes, N. (1975). *Türk Düşününde Batı Sorunu*. Ankara: Bilgi Yayınevi.
- Camariano-Cioran, A. (1974). *Les académies princières de Bucarest et de Iassy et leurs professeurs*. Selanik: Institute for Balkan Studies.
- Cevzici, A. (2002). *Aydınlanma Felsefesi*. Bursa: Ezgi.
- Clogg, R. (1976). *The Movement for Greek Independence, 1770-1821*. Londra: Macmillan.
- Clogg, R. (1981). The Greek Mercantile Bourgeoisie: “progressive” or “reactionary”?
R. Clogg (Ed.), *Balkan Society in the Age of Greek Independence* içinde (ss. 85-110). Londra: Macmillan.
- Çağrıcı, M. (2006). Müsamaha. *Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* içinde (Cilt. 32, ss. 71-73).
- Çiğdem, A. (1997). *Aydınlanma Düşüncesi*. İstanbul: İletişim.
- Çolak, H. (2015). *The Orthodox Church in the Early Modern Middle East: Relations between the Ottoman Central Administration and the Patriarchates of Antioch, Jerusalem and Alexandria*. Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Çolak, H. (2016). Bir Ev İki Dünya: On Sekizinci Yüzyıl Amsterdam Osmanlı Rum Tüccar Cemaatinde Yol Ayrımı. H. Çolak, Z. Kocabıyıkoglu Çeçen ve N.I. Demirakın (Ed.) *Ayşegül Keskin Çolak'a Armağan Tarih ve Edebiyat Yazıları* içinde (ss. 63-81). Ankara: Kebikeç.
- Çolak, H. (2017). Amsterdam’s Greek Merchants: Protégés of the Dutch, Beneficiaries of the Russians, Subjects of the Ottomans and Supporters of Greece. *Byzantine and Modern Greek Studies*, 42(1), 115-133.
- Çolak, H. (2018). The Nature and Limits of Toleration in the Early Modern Ottoman Empire. *Groniek Historisch Tijdschrift*, 217, 377-389.
- Diamantakos, N. (2007). *Ζαγοριανοί Ιεράρχες και άλλοι Κληρικοί*. Volos: Ekdosi Dimou Zagoras.

- Diamantakos, N. (2010). *Τα Σχολεία της Ζαγοράς από τον 17ο μέχρι τον 21ο αιώνα*. Volos: Palmos.
- Erdbrink, G. R. B. (1977). *At the Threshold of Felicity: Ottoman-Dutch Relations during the Embassy of Cornelis Calkoen at the Sublime Porte, 1726-1744*, Amsterdam: A. L. Van Gendt & Co., B.V.
- Faroqhi, S. (2010). *The Ottoman Empire and the World Around It*. Londra: I.B. Tauris.
- Frazer, C. (1983). *Catholics and Sultans: The Church and the Ottoman Empire: 1453-1923*. Londra: Cambridge University Press.
- Gradeva, R. (2006). Osman Pazvantoğlu of Vidin: Between Old and New. F.F. Anscombe (Ed.). *The Ottoman Balkans, 1750-1830* içinde (ss. 115-161). Princeton, N.J.: Markus Wiener Publishers.
- Harlaftis, I. G. (2005). Mapping the Greek Maritime Diaspora from the Early Eighteenth to the Late Twentieth Centuries. I.B McCabe G. Harlaftis ve I. Pepelasis Minoglou (Ed.), *Diaspora Entrepreneurial Networks: Four Centuries of History* içinde (ss. 147-169). Oxford: Berg Publications.
- Heyberger, B. (2014). *Les chrétiens du Proche-Orient au temps de la Réforme catholique (Syrie, Liban, Palestine, XVIIe-XVIIIe siècle)*. Roma: École française de Rome.
- Hroch, M. (2013). *Social Preconditions of National Revival in Europe: A Comparative Analysis of the Social Composition of Patriotic Groups among the Smaller European Nations* (B. Fowkes, Çev.). Cambridge: Cambridge University Press.
- Hroch, M. (2015). Is There a Southeast European Type of Nation-Formation?. D. Stamatopoulos (Ed.), *Balkan Nationalism(s) and the Ottoman Empire, Cilt. 1. National Movements and Representations* içinde (ss. 13-29). İstanbul: The Isis Press.
- Israel, J. (2014). *Democratic Enlightenment: Philosophy, Revolution, and Human Rights: 1750-1790*. Oxford: Oxford University Press.
- Kadı, İ. H. (2012). *Ottoman and Dutch Merchants in the Eighteenth Century: Competition in Ankara, Izmir and Amsterdam*. Leiden: Brill.
- Kapaniaris, A.G. ve N. Tsoukas, (2015). *Ήρθαν τα Καράβια τα Ζαγοριανά: Οψεις και μνήμες της ναυτιλίας και του εμπορίου στο Ανατολικό Πήγιο (1600-1960)*. Volos: Magniton Kivotos.
- Karal, E. Z. (1940). Tanzimattan Evvel Garplılışma Hareketleri (1718-1839). *Tanzimat I: Yüzcüncü Yıldönümü Münasebetiyle* içinde (ss. 13-30). İstanbul: Maarif Matbaası.
- Kasaba, R. (1988). Was There a Compradore Bourgeoisie in Mid-nineteenth Century Western Anatolia?. *Review (Fernand Braudel Center)*, 11(2), 215-28.
- Kermeli, E. (2014). The Tobacco Controversy in Early Modern Ottoman Christian and Muslim Discourse. *Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 21, 121-135.
- Kermeli, E. (2017). Kyrillos Loukaris' Legacy: Reformation as a Catalyst in the 17th Century Ottoman Society. *The Muslim World*, 107(4), 737-753.

- Kitromilides, P. M. (1992). *The Enlightenment as Social Criticism: Iosipos Moisiodax and Greek Culture in the Eighteenth Century*. Princeton, N.J.: Princeton University Press.
- Kitromilides, P. M. (2010). Itineraries in the World of Enlightenment: Adamantios Korais from Smyrna via Montpellier to Paris. P.M. Kitromilides (Ed.), *Adamantios Korais and the European Enlightenment* içinde (ss. 1-35). Oxford: Voltaire Foundation.
- Kitromilides, P. M. (2013). *Enlightenment and Revolution: The Making of Modern Greece*. Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press.
- Kordatos, G. (1945). *Ρήγας Φεραίος και η Βαλκανική ομοσπονδία*. Atina: Ekdotikos Oikos tou I. kai P. Zacharopoulou.
- Korma, L. (2017). The Historiography of the Greek Diaspora and Migration in the Twentieth Century. *Historein*, 16, 47-73.
- Kuijpers, E. ve M. Prak. (2002). Burger, ingezetene, vreemdeling: burgerschap in Amsterdam in de 17e en 18e eeuw. J. Kloek ve K. Tilmans (Ed.). *Burger: Een geschiedenis van het begrip 'burger' in de Nederlanden van de Middeleeuwen tot de 21ste eeuw*, içinde (ss. 113-132). Amsterdam: Amsterdam University Press.
- Kuran, E. (2013). *Türkiye'nin Batılılaşması ve Millî Meseleler*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı.
- Küçük, H. (2012). *Early Enlightenment in İstanbul* (Basılmamış doktora tezi). University of Pennsylvania, Pennsylvania.
- Küçük, H. (2013). Natural Philosophy and Politics in the Eighteenth Century: Esad of Ioannina and Greek Aristotelianism at the Ottoman Court. *Osmanlı Araştırmaları/The Journal of Ottoman Studies*, 41, 125-158.
- Lee, J.L. (2001). *Aspects of European History: 1789-1980*. Londra ve New York: Routledge.
- Lewis, B. (1961). *The Emergence of Modern Turkey*. Londra: Oxford University Press.
- Mackridge, P. (2009). *Language and National Identity in Greece, 1766-1976*. Oxford: Oxford University Press.
- Mavrokordatos, N. (1989). *Φιλοθέου Πάρεργα / Les Loisirs de Philothée*. C. Th. Dimaras (Ed.). Atina & Montreal: Association pour l'étude des Lumières en Grèce/Les Presses de l'Université de Montréal.
- Millas, H. (2015). *Yunan Ulusunun Doğuşu*. İstanbul: İletişim.
- Mornet, D. (1933). *Les origines intellectuelles de la révolution française (1715-1787)*. Paris: Librairie Armand Colin.
- Murphey, R. (1999). Westernisation in the Eighteenth-century Ottoman Empire: How Far, How Fast?. *Byzantine and Modern Greek Studies*, 23, 116-139.
- Neumann, C. K. (2011). Siyasi ve Diplomatik Gelişmeler (F. Aytuna, Çev.; S. Faroqhi, Ed.). *Türkiye Tarihi 1603-1839: Geç Osmanlı İmparatorluğu*, içinde (Cilt. 3, ss. 65-89). İstanbul: Kitap Yayınevi.

- Ocak, A. Y. (1998). *Osmanlı Toplumunda Zındıklar ve Mülhidler (15.-17. Yüzyıllar)*. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Ortaylı, İ. (2007). Osmanlı'da Tolerans ve Tesâmuh. İ. Ortaylı (Ed.), *Osmanlı Barışı*, içinde (ss. 53-61). İstanbul: Timaş.
- Petmezas, S. D. (1989). *Recherches sur l'Economie et les Finances des villages du Pélion, région d'industries rurales, ca 1750-1850* (Basılmamış doktora tezi). École des Hautes Études en Sciences Sociales, Paris.
- Petrou, S. (1976). *Γράμματα από το Αμστερνταμ*. F. Iliou (Ed.). Atina: Ermis.
- Skouvaras, V. (1964). *Ιωάννης Πρίγκος (1725-1789): Η ελληνική παροικία του Αμστερνταμ, η σχολή και η βιβλιοθήκη Ζαγοράς*. Atina: Istoriki kai Laografiki Etaireia ton Thessalon.
- Slot, B. J. ve D. Koster. (2007). *Dutch Archives and Greek History: A Guide to Dutch Archives and Libraries Concerning the History of the Greeks and the Greek World between 1250 and 1940*. Atina: Netherlands Institute in Athens.
- Stathi, P. (1986). Ο «σοφώτατος Εσάτ Εφέντης» φίλος και αλληλογράφος του Χρόσανθου Νοταρά. *Ο Εραμιστής/The Gleaner*, 18, 57-84.
- Stavrianos, L. S. (1957). Antecedents to the Balkan Revolutions of the Nineteenth Century. *The Journal of Modern History*, 29(4), 335-348.
- Stoianovich, T. (1960). The Conquering Balkan Orthodox Merchant. *The Journal of Economic History*, 20(2), 234-313.
- Tunaya, T. Z. (1960). *Türkiyenin Siyasî Hayatında Batılılaşma Hareketleri*. İstanbul: Yedigün.
- Van den Boogert, M. (2006). Ottoman Greeks in the Dutch Levant Trade: Collective Strategy and Individual Practice (c. 1750-1821). *Oriente Moderno*, 86, 129-147.
- Van den Boogert, M. H. (2014). *Kapitülasyonlar ve Osmanlı Hukuk Sistemi: 18. Yüzyılda Kadılar, Konsoloslar ve Beratlular* (A. C. Tuncer, Çev.). İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Van Schaik, V. F. H. E. (1956). De Russisch-Griekse kerk van de Heilige Catharina te Amsterdam van 1763-1866. *Jaarboek Amstelodamum*, 48, 236-247.
- Voltaire, F.M.A. (1763). *Traité sur la tolérance*. Paris: Bibebook.
- Yeşil, F. (2007). Looking at the French Revolution Through Ottoman Eyes: Ebubekir Ratib Efendi's Observations. *Bulletin of the School of Oriental and African Studies*, 70(2), 283-304.

Ekler

Resim 1. Yunanistan'ı antik harabelerin içerisinde ayağa kaldıran Adamantios Korais ve Rigas Veleshtinlis (19. yüzyıl).

Resim 2. Zagora'nın günümüzdeki görünüşü (Fotoğraf: yazar).

Resim 3. Sabık İstanbul Patriği Kallinikos'un 1765 yılında Zagora'da yaptırdığı çeşme (Fotoğraf: yazar).

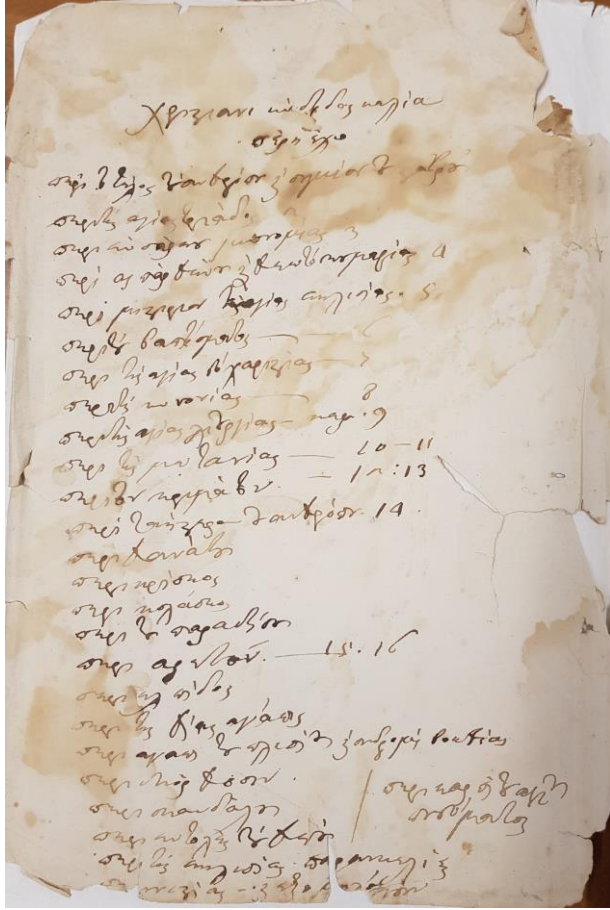
Resim 4. Ioannis Pringos'un 1978 yılında yapılan ve hâlen Tarihî Zagora Belediye Kütüphanesinde bulunan heykeli. Heykel altında yazan yazı: Kütüphanenin ilk kitap bağışçısı ve kurucusu, Zagora'dan Ioannis Pringos, 1725-1789 (Fotoğraf: yazar).

Resim 5. Günümüzde müze olarak işlev gören ve Rigas Okulu olarak da bilinen, Ioannis Pringos'un Zagora'da kurduğu kütüphanenin şimdiki hâli (Fotoğraf: yazar).

Resim 6. Ioannis Pringos'un Amsterdam'dan getirdiği kitapların sonradan taşındığı, Tarihî Zagora Belediye Kütüphanesi (Fotoğraf: yazar).

Resim 7. Ioannis Pringos'un "Hıristiyanlık Öğretisi" adlı eserinin iç kapak sayfası (Tarihî Zagora Belediye Kütüphanesi: No. 128).